

НИЕ ВЪВ ВРЕМЕТО: ПИСМОТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ ДО ПАНАЙОТ ХИТОВ В НОВА СВЕТЛИНА

Надежда Александрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

WE IN THE COURSE OF TIME: VASIL LEVSKI'S LETTER TO PANAYOT HITOV FROM A NEW PERSPECTIVE

Nadezhda Alexandrova
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria

Abstract: The article infers a hypothesis about the origin of the usage of the maxim from the Antiquity, "*Tempora mutantur, nos et mutamur in illis,*" meaning "*Time changes and we change with it,*" during the Bulgarian Revival. This saying, seemingly belonging to Ovid, was well known, as it appears in a letter written by the legendary Bulgarian revolutionary Vasil Levski. More precisely, it is mentioned in a letter from 1871 to another participant in the struggle against the Ottoman empire – the revolutionary Panayot Hitov. However, it can also be found earlier as a kind of epigraph to Sofroniy Vrachanski's book of religious treatises, "*Book of Three Religions*" (1805). After providing a historical account on the education of Sofroniy and Vasil Levski and the appropriation of the maxim in its new contextual environment, the article hypothesizes that, since both of these figures have considered the vocation of becoming monks, it is quite possible that during their schooling they might have come up with this maxim and have learned to use it rhetorically for their own purposes, whether didactic or revolutionary.

Keywords: maxim, sediments of time, Vasil Levski, Sofroniy Vrachanski, revolution, letter-writing

Една от най-широко разпространените мисли на Васил Левски, придобила статута на девиз, е „времето е в нас и ние сме във времето: то нас обръща и ние него обръщаме“. Мнозина историци са се изказвали за нея. Някои са я определяли като „мерило на историческата проницателност на Апостола“ (Унджиев 2007: 413), други – като израз на „единството на обективния и субективния фактори в революционното движение“ (Павлов 1946: 123). Трети са интерпретирали фразата като констатация, че самото дело на Апостола „не е изолирано от света и съвремието, а неразделна част от него“ (Шарова 1987: 77). От една страна, адаптацията на тази сентенция към реторическите средства, използвани от Левски в кореспонденцията му с представителите на хайдутството и с българските революционери, доказва способностите му да убеждава и да утвърждава идеологическите си възгледи за самостоятелност на българите по отношение на каузата им за независимост. От друга, сентенцията е сочена като доказателство за гениалността на Васил Левски. Тя показва, че той не е само практик, но разглежда философски революционното движение. В настоящия текст ще разсъждаваме за функционирането на сентенцията от Левски, осветлявайки още една нейна употреба във възрожденския контекст на деветнадесети век – тази на Софроний Врачански. Хипотезата на изследването е, че за да влезе по-късно в репертоара от реторически пособия за убеждение на съзаклятниците в българското революционно движение, тази мисъл вероятно е извлечена от някакъв дидактично-религиозен източник, познат както на Софроний, така и в по-късно време на Левски. Усилията да бъде открит засега остават напразни поради твърде малката възможност да знаем от какви точно книги са се обучавали двамата българи. Но тяхната обща принадлежност към свещеничеството и монашеството остава отворена врата към предположението, че сентенцията е част от навлязло в славянския книжовен контекст на XVIII век съчинение, което и двамата познават и употребяват за целите си.

Пословицата е приписвана на Овидий от неговото съчинение „Фасти“ или „Календар на дните“. Латинската поема наистина се занимава с темата за протичането на времето, измервано по римския празничен календар, основан на астрологични констелации и празници, посветени на боговете в римската митология (King 2006: 1). Темата съдържа в себе си и дидактичен модус, отразен в разговори между

ментор и ученик, в които изследователите провиждат автобиографичен елемент, свързан със собствения му син. Но Овидий проектира в образа на поета и пророка, който разбира боговете и който селектира дните от календара и обяснява астрологическите основания тези дни да бъдат посветени на различни божества (Wiseman 2011: X–XXX). Съчинението е недовършено, известни са шест глави от него, към които авторът многократно се връща и ги редактира. Поемата е датирана към късните съчинения на Овидий, когато той е заточен в Томис (днешна Румъния). Като цяло във „Фасти“ авторът неколкократно обръща внимание на отминаващите дни, които са като река или които водят към смърт и изтляване (Littlewood 2006: 222–223). Конкретно в VI книга се намира стихът „*tempora labuntur, tacitisque senescimus annis.*“ В него Овидий описва изплъзващото се време и остаряването. В този смисъл у Овидий ние нямаме точно същия смисъл, който откриваме в употребите на Софроний и Левски.

Това е, защото повечето сентенции, които познаваме днес, се видоизменят с времето, отдалечават се от първоначалния замисъл на автора си или пък въобще не принадлежат на автора, на които първоначално са приписвани. Така полетът на тази крилата мисъл може да е започнал някъде в Късната античност и да е създадена алюзия със стиха на Овидий, но реално животът ѝ в сборниците от сентенции да датира от по-късен период и друга традиция – тази на протестантското богословие. През XVI век протестантският писател Каспар Хуберниус прави редакция на „Фасти“ и заменя част от стиха с фразата: „*Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*“ (Bertheau 1881: 258). Така тя включва въздействието на хората, но не просто като остаряване и запътване към смъртта, но като възможност за промяна, която те осъществяват в даденото им житейско време.

Не е изяснен въпросът как тази максима навлиза в славянската книжовна традиция. Вероятно това е станало чрез превод от сборници с латински сентенции в славянска среда. За момента опитите ми да открия сентенцията в гномологически сборници или като част от състава на по-късни дамаскини в българската традиция удря на камък.¹

¹ Изказвам благодарност на Ирина Кузидова за опитите ѝ да открие в гномологическите славянски сборници, които са ѝ познати, тази крилата мисъл. Такава ми-

Възможно е освен корпусите, където структурата на речите е запазена от славяноруския сборник „Пчела“ или от „Речи избрани от древни мъже“, да съществуват и такива, при които са прибавяни нови сентенции от други източници и такъв сборник да е бил под ръка на Софроний Врачански и Васил Левски по времето на тяхното образование или творческа дейност. Тъй като двамата споделят съдбата на свещеници и монаси, макар за Левски това да е само епизод, е възможно сентенцията да е била част от популярен навремето източник на мъдростовие.

Важното за този текст в случая е, че българите, които използват сентенцията, я вземат без усъмняване в нейния древен и вечен философски произход, без да указват чия е, а по-скоро я усвояват за целите на своите действия.

ЗА СОФРОНИЙ И ЕПИГРАФА НА „КНИГА ЗА ТРИТЕ РЕЛИГИИ“

Малцина са до момента изследователите, които забелязват, че тази сентенция от писмото на Левски до Панайот Хитов е налична и при Софроний Врачански (Леков 2008: 45, Радев 1983: 15–16). На свой ред и те говорят за проникателност при ранния възрожденски книжовник, като правят паралели между Софроний и Левски. Общото между тях е пренасочването на употребата на сентенцията за целите на новия текст, който пишат. Пряко заимстване по-скоро няма, но и двамата автори използват сентенцията, за да утвърдят значението, което отделната личност или дори цяло общество може да има върху историческия процес.

При Софроний Врачански сентенцията е отделена графично като своеобразен епиграф към сборника „Книга за трите религии“. „Применяется времена и ми применяемся в них“ (л. 1) е сентенцията, изписана в горната част на първия лист, облепил кожената подвързия

съл според нея няма в сборниците, които точно предават руските версии на „Пчела“ и „Речи избрани от древни философи“. Тя характеризира сентенциите в българските версии като по-дидактични и по-силно свързани с библейските авторитети, докато конкретната сентенция определя като „по-силно философска“ и по-нетипична за (късно)средновековната традиция.

на сборника „Книга за трите религии“ на Софроний Врачански. Този сборник е завършен през 1805 г., докато Софроний Врачански живее в Букурещ, и съдържа три преводни трактата – „Изповедание за православната вяра“, „Повест за еврейската вяра и обичаи“ и „Система и мохамеданска религия“. След тях е поместено и оригиналното произведение „Житие и страдания на грешния Софроний“ (Иванова 1981: 411–415). На друго място сме уточнявали отношението между отделните текстове в корпуса на сборника и потенциалното влияние на третия трактат за исляма върху Софрониевата автобиография (Александрова 2024: 211–225). По отношение на сборника тази сентенция функционира като ключ за разгадаване на концепцията на целия корпус текстове – три преводни религиозни трактата и един авторски автобиографичен текст. Религиозните трактати са част от някакво фундаментално знание, което е непреходно спрямо протичащото време. То се просмуква в ежедневието на хората. Те живеят с правилата и законите, които християнството, юдаизмът и ислямът са постановили сред последователите си. Автобиографичният текст от своя страна помества фигурата на автора във времето. Той е изразител на перспективата „ние сме във времето“, защото настоява, че отделният човек допринася към общия исторически процес. Ако трактатите са „бавното време“, което се напластява със столетията, то автобиографията е траенето на един разказ за бързото протичане на един човешки живот, изпълнен с решения и техните последици. Според аналитичното разглеждане на времето в научните търсения на Райнхард Козелек можем да разграничим „една от друга различни времеви плоскости, на които се движат личности, разиграват се събития или се търсят техните дълготрайни предпоставки“ (Козелек 2002: 21). В светлината на неговите разсъждения трактатите са част от диахронния срез на пластове, през който протичат „трансценденталните истини“, а автобиографията разглежда събития, които са част от един синхронен пласт, авторското аз в историческото време на втората половина на осемнадесети век.

Софроний Врачански поставя сентенцията като своеобразен епиграф на първия лист, с който облепя подвързията на книгата, още преди заглавието и съдържанието на сборника. Обикновено ако средновековният книжовник използва някакъв „тематичен ключ“, който

да кореспондира със смисъла на неговия труд, той използва библейски цитат (Пикио 1993: 390–391). Софроний познава и този тип практика и я използва на друго място в сборника си (в началото на третия трактат за исляма), но за да открие подходяща мисъл, която да обедини в себе си цялата семантична система на произведението, той използва цитат от текст, който не свързан с Библията, а по-скоро с една късноантична традиция. Употребата на подобни източници у Софроний се забелязва при неговите преводи „Философские мудрости“ (1802) и „Гражданское позорище“ (1809). Не можем да търсим в този избор непременно някаква умисъл, а и е много вероятно тази мисъл на Овидий да е била поместена в религиозни педагогически четива, които на свой ред да са я откъснали от нейното първоначално авторство и да са я превърнали просто в подходяща реторическа формула за използване от учените хора в тяхната творческа дейност. И така виждаме два случая на употреба на сентенцията за нуждите на нов проект с различна цел. Първият случай е, когато Софроний взема мисълта на Овидий, използвайки я, за да опише двете движения на времето – времето, протичащо неумолимо, от което сме част, и аспекта на нашето участие като движещи сили на историческия процес. Вторият случай, за който ще стане дума в следващата част на изложението, е този с употребата на сентенцията от Васил Левски, който най-вероятно не знае, че тя е използвана и от Софроний, тъй като „Книга за трите религии“ не е достъпна за българите по времето, когато той е ученик и млад духовник. Независимо откъде я е научил и усвоил, Левски на свой ред я насочва към друга цел – да поясни ролята на революционерите в Българско, които могат да постигат своите цели, да променят историческия ход, да „обръщат времето“.

ЗА ОБУЧЕНИЕТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ЗА ЕЗИКА МУ

Думите на Левски често битуват откъснати от първоначалния си контекст – върху табелки, като графити по фасадите на сградите или като татуировки върху тялото на футболни фенове... Но специалистите добре знаят, че специално тази сентенция произхожда от едно писмо до Панайот Хитов от 10 май 1871 г. и е част от по-голяма син-

тактична конструкция в условно наклонение: „И как разбираш времето във Влашко и Сърбия или в Българско, загдето времето ни носело сега погрешки? Ако е за в Българско, то времето е в нас и ний сме във времето, то нас обръща и ний него обръщаме. А колкото за извън Българско, днес не даваме ухото си на никакви техни обещания пък да ги уплашим, не им вадим очите“ (Левски 2009: 196–199). Очевидно Левски включва сентенцията, за да възрази на Панайот Хитов, че не е нужно да се съобразяваме толкова с международната ситуация и да се страхуваме, че времето за действие не е подходящо. Той счита, че самите ние можем да влияем на историческите процеси. Левски използва сентенцията за по-голяма убедителност на изказването си и като орнамент на фразата си, която се „хваща“ за *времето* като тема, подета вече в писмото на Хитов. Но дали Левски случайно използва този синтактичен паралелизъм? Фигурата не е изобретена от него, а позната отпреди и умело използвана, когато той трябва да подсили аргументацията си.

Езиковедите, които се занимават с езика на Васил Левски, причисляват тази мисъл към стилистичния репертоар от пословици, поговорки и сентенции, които изпъстрят писмената реч на Апостола на свободата. „В повечето случаи в пословиците се влива ново съдържание, актуализирайки ги в съвременните събития, като им придава нова изразителност. По този начин много от човешката мъдрост с битов характер придобива съвременно съдържание“ (Симеонова 2002: 83). Ала освен на присъщи на фолклора пословици и поговорки в речта на Левски, внимание е обърнато и на сентенцията за превратностите на времето като задаваща политически измерения на отношението между философската категория *време* и целесъобразността на човешките действия, съобразени с текущите изисквания на историческия момент.

Напоследък учените сериозно ревизират твърдението, че Васил Левски не е бил задълбочено образован, както и че напълно скъсва с дейността си на дякон и с отношението си към християнската религиозна практика, когато става революционер (Павлов 2025; Благоев 2018: 63–86). Разбира се, при израстването на Левски като свещеник не бива да се изключва като възможен източник на въздействие ръкописната богослужерна и дамаскинарска традиция, още повече, че

бидейки послушник и помощник на вуйчо си – архимадрит Василий, той живее и има контакти както с Хилендарския, така и с Рилския мөтох в Карлово, кѓдето има възможност да се ползва от наличните там книги. Известен факт от детските му години в Карлово е, че е ученик на Райно Попович. В опит да извлекат всички детайли от биографията му историците привеждат цитат, в който дѓщерята на карловския учител си спомня как баща ѓ намира Васил Кунчев за буден, но буен младеж, не особено подходящ за монах (Унджиев 2007: 79, Благоев 2018: 68). Както се знае добре, Райно Попович учи в Букурещката княжеска академия (1816–1818) и заимства много от учителите в нея като Неофитос Дукас и Димитриос Дарварис. Той прилага в своите преводи и в учебната си дейност новите методи на грѓцките си преподаватели, смело въвеждащи антични автори и модерни принципи за етикет и поведение в съвременната българска среда (Данова 2023: 374–390). Така че е твърде възможно още в Карлово младият Васил да е чул тази сентенция.

Един друг възможен път за запознанството на Васил Левски с разнообразни локални и западни книги и учебници, а оттам и със споменатата сентенция, е обучението му по време на тригодишния престой в Стара Загора (Унджиев 2007: 82–83). От една страна, той се школува за свещеник и остава в архив рѓкописни тетрадки със записки по „Въведение в Обличителното богословие“ и „Пастирско богословие“ при Атанас Иванов (Шарова 2000: 3–140). От друга страна, той посещава и училището, кѓдето преподава известният интелектуалец, автор на учебници по литературна теория, история и нравоучение Тодор Шишков. За времето той пише в един свой учебник:

Друго е заминалото време, друго е сегашното и друго е дето ще бѓде занапред или бѓдещето. Много време е заминало вече, сегашното е само една минута, а колко е и какво е бѓдещето, него никоѓ не знаѓ (Шишков 1860: 79).

Откѓдето и да е тази сентенция, Васил Левски я използва в писмото си до Панайот Хитов от 1871 г., за да илюстрира с ефектен синтактичен паралелизъм превратността на времето и нуждата от действеност сред българите и критично отношение кѓм външните

доброжелатели на българите. Изследователите на кореспонденцията на Васил Левски със старите воеводи Филип Тотю и Панайот Хитов подчертават, че той полага усилия да ги убеди в създаването на нова вътрешна организация и една „бавна и продължителна подготовка за борбата“, като се съпротивлява на тяхната сдържаност и недоверчивост за силите на народа да се организира в комитети и на вярата в чуждата помощ отвън. Панайот Хитов упорства пред настойчивостта на своя бивш знаменосец Левски да внимава в отношенията с Влашко и Сърбия, „защото времената ни носят сега погрешки“. Явно това се е съдържало в писмото на Панайот Хитов до Левски, там е бил заложен въпросът за „времената“, на който Левски умело отговаря със сентенция, която отдавна знае и може да приложи в удобен момент.

Общото и при двамата възрожденци, които прибегват до използването на тази сентенция, са разсъжденията за времето като за поток, който носи промяна, но и който подлежи на промяна, когато хората му въздействат. Левски има предвид, че става дума за „историческото време“, за „епоха“, при която личното време се влива в потока на някакво „единство на „времената“ – на публичните, частните и всекидневните и това „единно време носи печата на революционността“ (Даскалов 1999). За онова, което при Левски е названо „обръщане“, а при Софроний „промяна“, се смята, че може да се изрази по отношение на човека като пасивен обект на промяна и активен субект на промяната, наречен „време-деец“. Намесата на човека във времето може да бъде обобщено представена с идеята за съществуването на епохата, благодарение на личностите, които я формират. Времето стихия и обективна тенденция ни променя, но ако деятелите на определена епоха въздействат върху нея, то това са хора, при които промяната се осъществява отвътре, и тя сгъстява времето, изпълва го със събития, причинени от нашето въздействие върху хода на историята.

Решимостта в мнението на Апостола се възприема от изследователите като „зов за обща революционна работа“ (Унджиев 2007: 413), за да се подготвят българите за „добра сетнина“ на предприятието им (Косев 2017: 24). Интерпретациите на сентенцията се свързват със зрелостта и дори с политическия гений на Левски. От частното се върви към обобщение, което подкрепя вече митологизирания образ. Подобна стратегия се активира и по отношение на Софроний Врачан-

ски, когато неговата, всъщност по-ранна употреба на същата сентенция, възхожда към Левски и оттам критиците полагат и Софроний в пантеона на заслужилите възрожденци. По този начин Иван Радев и Дочо Леков говорят за наличието на сентенцията и у двамата и за близостта във възгледите им. И двамата литературни критици обобщават, че сентенцията изразява диалектическо единство между „творческия път, активната гражданска позиция и духовните усилия на целия български народ“ (Радев 1983). Че и двамата книжовници правят философско обобщение за времето като съдържащо промяната и на отделната личност, и на цялото общество. Софроний е обиколен ту от Паисий (при Леков), с аналогии между тази мисъл и „Ползата от историята“, ту от Левски, като силно работещи за легитимацията на националното в творчеството фигури на Възраждането.

Ако и да страда от невъзможността да открие най-вероятния източник на тази сентенция и средата, в която тя първоначално е попаднала у нас и в обсега на Софроний и Левски, настоящото изследване предпочете да се спре на нейната функция в конкретния композиционен и смислов контекст при двамата автори, вместо да я извежда като генерално кредо за целия им творчески и житейски път. Така се снемат генерализациите и проучването се връща при конкретните дадени условия за прокарване на новите методи и идеи и при двамата. С употребата на сентенцията Софроний удържа логиката на цялото книжно тяло и внедрява себе си в историята чрез автобиографията. Левски пък удържа логиката на промяна на настоящата нагласа на хайдутите четници към методите за постигане на свободата и настоява за възможността на българите сами да си помогнат. Така се опитахме да снемем семплите аналогии между частното и общото, между една мисъл и целия житейски път, без да отнемаме философичността и сложността на употребите на подобно разсъждение за времето в българския контекст на XIX век.

БИБЛИОГРАФИЯ

Александрова, Надежда. 2023. Формални и тематични прилики между „Система мухамеданская и религия их“ и „Житие и страдание грешного

Софрония“. В: Н. Чернокожев, А. Спасова, Вл. Игнатов (съст.). *Хоризонти на словото. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Кирил Топалов*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, s. 211–225. (Aleksandrova, Nadezhda. 2023. Formalni i tematicni priliki mezhdu “Sistema muhamedanskaya i religia ih” i “Zhitie i stradania greshnago Sofronia”. V: N. Chernokozhev, A. Spasova, Vl. Ignatov (săst.) *Horizonti na slovoto. Sbornik v chest na 80-godishninata na prof. Kiril Topalov*. Sofia, Universtitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, s. 211–225.)

Благоев, Горан. 2018. Левски, клирът и християнството – възможният дискурс. В: Любка Липчева-Пранджева, Елена Гетова (съст.) *Васил Левски. Из кривините на литературната иконография*. София, Азбуки, 63–87. (Blagoev, Goran. 2018. Levski, klirat i hristiyanstvoto – vazmozhniyat discours. V: Lyubka Lipcheva-Prandzheva, Elena Getova (sast.) *Vasil Levski. Iz krivinite na literaturnata ikonografia*. Sofia, Azbuki, 63–87).

Влахов, Сергей. 1988. *Съпоставителен речник на пословици*. София, ЕТО. (Vlahov, Sergey. 1988. *Sapostavitelen rechnik na poslovitsi*. Sofia, ETO.)

Данова, Надя. 2023. *Как е живяна и как е мислена детската възраст от българите (XVIII–XIX в.)*. София, Парадигма. (Danova, Nadyia. 2023. *Kak e zhivuyana i kak e mislena detskata vazrast ot balgarite (XVIII–XIX v.)*. Sofia, Paradigma.)

Даскалов, Румен. 1999. Ако е за Българско, то времето е в нас и ние сме във времето; то нас обръща и ние него обръщаме. – *Култура*, № 7, Достъпно на: https://newspaper.kultura.bg/bg/print_article/view/2055 [прегледан 2.11.2025]. (Daskalov, Rumen. 1999. Ako e za Balgarsko, to vremeto e v nas i nie sme vav vremeto; to nas obrashta i nie nego obrashtame. – *Kultura*, № 7, Dostapno na: https://newspaper.kultura.bg/bg/print_article/view/2055 [pregledan 2.11.2025].)

Иванова, Климентина. 1981. *Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин*. София, БАН. (Ivanova, Klimentina. 1981. *Balgarski, srabski i moldo-vlahiyski kirilski rakopisi v sbirkata na M. P. Pogodin*. Sofia, BAN.)

Левски, Васил. 2009. *Документи, автографи, диктувани текстове, документи, съставени с участието на Левски, преписи, фотокопия, публикации и снимки. Т. 2. Факсимилно издание на документите*. Съст. Крумка Шарова и колектив. София, ОК „Васил Левски“, НБ „Св. Кирил и Методий.“ (Levski, Vasil. 2009. *Dokumenti, avtografii, diktuvani tekstove, dokumenti, sastaveni s uchastieto na Levski, prepisi, fotokopia, publikatsii i snimki. T. 2. Faksimilno izdanie na dokumentite*. Sast. Krumka Sharova et al. Sofia, OK “Vasil Levski”, NB “Sv. Kiril i Metodiy”.)

Леков, Дочо. 2008. *Вечното в българската възрожденска литература*. София, Ариадна. (Lekov Docho. 2008. *Vechното v balgarskata vazrozhdenska literatura*. Sofia, Ariadna.)

Павлов, Пламен. 2025. *Васил Левски – най-добрият ни българин*. София, Сиела. (Pavlov, Plamen. 2025. *Vasil Levski – nay-dobriyat ni balgarin*. Sofia, Siela.)

Павлов, Тодор. 1946. *Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович – речи и статии*. София, Нариздат. (Pavlov, Todor. 1946. *Hristo Botev, Vasil Levski, Svetozar Markovich – rechi i statii*. Sofia, Narizdat.)

Радев, Иван. 1983. *Софроний Врачански: личност и творческо дело*. София, Наука и изкуство. (Radev, Ivan. 1983. *Sofroniy Vrachanski: lichnost i tvorchesko delo*. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Симеонова, Маргарита. 2002. *Езикът на Васил Левски*. София, Издателство на БАН. (Simeonova, Margarita. 2002. *Ezikat na Vasil Levski*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.)

Унджиев, Васил. 2007. *Васил Левски. Биография*. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Undzhiev, Vasil. 2007. *Vasil Levski. Biografia*. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)

Шарова, Крумка. 1987. *Васил Левски в своето време*. В: Крумка Шарова (съст.) *Васил Левски (1837–1987)*. София, Издателство на БАН, с. 37–79. (Sharova, Krumka. 1987. *Vasil Levski v svoeto vreme*. V: Krumka Sharova (sast.) *Vasil Levski (1837–1978)*. Sofia, Izdatelstvo na BAN, s. 37–79.)

Bertheau, Carl, 1881. *Caspar Hubernius*. In: *Allgemeine Deutsche Biografie*, band 13, Leipzig, Duncker & Humblot, p. 258.

Littlewood, R. Joy. 2006. *A Commentary on Ovid: Fasti Book VI*. New York, Oxford University Press.

King, Richard J. 2006. *Desiring Rome: Male Subjectivity and Reading Ovid's Fasti*. Columbus, Ohio State University.

Wiseman, Peter and Anne Wiseman. 2011. *Ovid: Times and Reasons. A New Translation of Fasti*. New York, Oxford University Press.